

Кисельов С. О., Кундеревич О. В.

ТРАДИЦІЙНЕ ТА ІННОВАЦІЙНЕ В УЯВЛЕННЯХ ПРО ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО В УКРАЇНІ

Розглянуто класичні та сучасні концепції громадянського суспільства. Виокремлено різні підходи до розуміння цього феномена, зокрема автори аналізують моральний аспект громадянського суспільства, яке визначається як саморегульовальна система, що функціонально орієнтована на самозбереження і сприяє найповнішій реалізації індивідів.

Традиції та інновації - поняття достатньо умовні, що повністю залежать від парадигми їхнього розгляду. Бувають моменти в історії - це особливо стосується розвитку теорії — коли інноваційні елементи є поверненням до минулої традиції. Взагалі традицію розуміють як певні сторони соціальної і культурної спадщини, що зберігаються у соціумах протягом тривалого часу. З іншого боку, під традицією розуміють саме те, що передається. Коли йдеться про теорію, то в одному культурному часі та просторі можуть існувати і співіснують, як правило, декілька традицій. І панівна традиція не обов'язково відбиває дійсні аспекти явищ, що розглядаються. Послаблення впливу певної традиції може спричинити різні наслідки: наближення до іншої традиції; перегляд засадних положень; руйнування самої традиції. Як перехід від однієї традиції до іншої, так і зміцнення позицій традиції обумовлено суспільним середовищем її буття, впливом чинників, що є зовнішніми щодо її розвитку. Ще більше це стосується уявлень, насамперед масових, про певні традиційні елементи. В масових уявленнях можна спостерігати як співіснування якихось традицій, наприклад релігійних, так і їх боротьбу - явну чи приховану. Часто це відбувається під теоретичним (ідеологічним) впливом. Тому інновації - це новоутворення, що стосуються конкретної традиції, проте виходять за її межі. Інновація започатковує нову традицію, яка може замінити вже існуючу. Постійний взаємоперехід традиційних та інноваційних форм сприяє як розвитку самої традиції, так і розумінню проблеми її буття.

Вищенаведене стосується розвитку громадянського суспільства тією самою мірою, що й уявлень про нього. І, попри, відоме шопенгауєрське «світ - це моє уявлення про світ» [15: 141], ми намагаємося відізнати наше уявлення про об'єкт від самого цього об'єкта. В цьому випадку йдеться про уявлення про громадянське суспільство і насамперед про громадянське суспільство в Україні. Однак суспільні зусилля, спрямовані на розвиток, розбудову громадянського суспільства в Україні, безпосередньо залежать від уявлення про нього, можливо, й більшою мірою, ніж від суті та змісту поняття «громадянське суспільство». Тому саме поняття «громадянське суспільство» є певним корелятом наших уявлень про нього, а отже, й дій, спрямованих на його розвиток.

Відомо, що класичні концепції громадянського суспільства представлено у працях Дж. Локка, Ш. Л. де Монтеск'є, І. Канта, Г.В.Ф. Гегеля, К. Маркса. Сучасне ж розуміння цього феномена розробляли, зокрема, В. Барков, О. Кисельова, А. Колодій, Дж. Патрік, В. Полуйко, С. Цирель. Поняття «громадянське суспільство» українською політичною наукою розглядається в декількох аспектах, наприклад, як сфера свободи індивідів, вільна від примусового обмеження державою (Рябов), або як суспільна організація, що захищає права людини (Перевезій). Як справедливо зауважують науковці-прикладники протягом вже кількох десятиліть, вихід не у виробленні дефініцій, а у вирішенні конкретних, нагальних проблем. Проте навіть чітко сформулювати «нагальну» проблему, осмислити її (що вже

говорити про її розв'язання у реальній практиці!) неможливо без зрозумілих дефініцій, без наукової рефлексії. Метод спроб та помилок тут напевно є найкращим виходом.

На сьогодні в Україні традиційним є уявлення про громадянське суспільство як про певну суспільну організацію або сукупність організацій, метою яких є захист прав громадян. Зрозуміло, що останні слід захищати від держави. Розглядаючи відношення «громадянин-держава», ми постійно маємо справу з відомим ще з XVII ст. парадоксом: держава необхідна індивіду для того, щоб захищати його від інших індивідів, але, тільки-но вона виникає, як сама намагається обмежити права власних громадян.

Перша проблема, з якою стикається дослідник громадянського суспільства, - проблема визначення цього феномена. Сучасна традиція його розуміння є певною мірою запереченням тієї традиції, що склалася в історії розвитку теоретичної думки щодо постановки самої проблеми громадянського суспільства і спроб її вирішення. У Локка громадянське суспільство практично отожднюється з політичним суспільством. Немає громадянського суспільства поза державою. У другому трактаті про врядування він прямо ставить питання: «Хто перебуває і хто не перебуває в політичному суспільстві?» [9:311]. Відповідь при цьому достатньо проста: «Ті, хто об'єднані у єдине ціле і мають спільний встановлений закон і судову інституцію, куди можна звертатися і яка наділена владою вирішувати суперечки між ними і карати злочинців, перебувають у громадянському суспільстві» [9: 311].

Монтеск'є, хоча і стверджував у праці «Дух законів», що він не виокремлює політичні закони із громадянських, все ж таки робив натяк на їхнє розмежування, розрізняючи право політичне та право громадянське. Перше стосується відносин між керівними та підпорядкованими, друге - між громадянами [77]. Кант, говорячи про громадянський устрій у «Першій остаточній статті договору про вічний мир», має на увазі устрій політичний [5].

Для Гегеля «громадянське суспільство є диференціація, яка виступає між родиною та державою, хоча розвиток громадянського суспільства настає пізніше, ніж розвиток держави, бо як диференціація воно передбачає державу, яку воно, щоб перебувати, повинно мати перед собою як дещо самостійне. Громадянське суспільство створено, між іншим, лише у сучасному світі, який усім визначенням ідеї надає їм право» [3: 228]. У громадянському суспільстві, за Гегелем, кожен сам для себе - мета. Саме геге-

лівське розуміння громадянського суспільства є підвалиною сучасних міркувань про його природу. І Гегель, а потім і Маркс, вбачали у громадянському суспільстві втрату моралі, суспільство відокремлених індивідів. Гегель протиставляв громадянському суспільству державу як розвинену суспільну форму, Маркс - «людське суспільство, або усупільнене людство» [70: 3].

Не зупиняючись детально на гегелівській аргументації, відзначимо, що у додержавній організації суспільства громадянському суспільству просто немає місця, так само, як немає ще підстав для його існування. Тільки-но суспільство організовується владними політичними відносинами, стихійно виникає певний механізм захисту інтересів індивідів від цієї організації. Тому у владно організованому суспільстві, тобто в межах держави, в межах цивілізації сама структура суспільства поділяється на декілька підструктур: державу, яка, власне, й організовує суспільство, та громадянське суспільство, що вносить певний елемент дезорганізації до суспільних відносин.

Стає цілком зрозумілим, чому автори проекту «Вкорінюючи громадянське суспільство в Україні: результати інноваційного дослідницького проекту за участі представників громадянського суспільства» вважають власну дефініцію громадянського суспільства інноваційною, або як вони пишуть, «нетиповою», хоча на час здійснення проекту (2000 р.), подібні дефініції вже стали традицією не тільки у масштабах міжнародної наукової спільноти, а й в Україні. Прочитуюмо їхню дефініцію: «Громадянське суспільство - це сфера (поле діяльності) інституцій, організацій та окремих індивідів, що перебувають поза рамками сім'ї, держави та ринку, в якій люди об'єднуються на добровільних засадах для поширення спільних інтересів» [2:4]. Інноваційність подібного визначення стосується більше класичної традиції, аніж тієї, що поширюється в сучасних дослідженнях, зокрема в Україні. Фактично й автори проекту цього не приховують, саме поняття «громадянське суспільство» отожднюється з поняттям «громадські організації», або, як їх називають автори проекту, «організації громадянського суспільства».

Звідси впливає проблема, яка протягом останніх років постійно наголошується майже у всіх публікаціях, що так чи інакше стосуються громадянського суспільства, - проблема розбудови громадянського суспільства в Україні.

Дійсно, якщо провести кількісний аналіз членів громадських організацій, стає очевидним, що ця проблема нагальна для нашої сучасної держави. Так, В. Полуко, представник Західноук-

раїнського Ресурсного Центру (Львів), у доповіді «Сучасний стан та перспективи розвитку організацій громадянського суспільства (ОГС) в Україні» на міжнародній конференції «Етичні засади діяльності організацій громадянського суспільства в Україні» (29-30 вересня 2003 р.), посилаючись на дослідження Центру Разумкова, підкреслив, що приблизно 4,7% населення в Україні беруть участь у діяльності громадських організацій. З них половина бере участь в організаціях громадянського суспільства через матеріальну зацікавленість [13]. Отож, якщо розуміти під громадськими організаціями дійсно «третій сектор», тобто не урядовий і не бізнесовий, то менше 2,5% населення були членами неурядових організацій на той час. Щоправда, доповідач робить дещо інший висновок: він вважає, що саме цей відсоток населення бере активну участь у громадському житті України. Звідси виникає питання: чи можна ототожнити участь у діяльності громадських організацій з участю у громадському житті країни?

Чи стосується ця проблема діяльності НУО та їх відносин із державою та бізнес-структурами, чи вона насправді є проблемою всього громадянського суспільства? Тобто від дефініції залежать конкретні дії щодо вирішення нагальних суспільних проблем сьогоденної (і майбутньої) України.

Такі самі проблеми стосуються не лише українського суспільства. Їх ставлять і російські дослідники громадянського суспільства. І перша проблема, яка зазвичай лише позначається, - це проблема визначення самого громадянського суспільства. С. Цирель виокремлює два, на його думку, полярних, визначення. Одне з них тлумачить громадянське суспільство «як сукупність усіх недержавних некомерційних об'єднань: від політичних партій до дрібних груп з нефіксованим членством, зв'язаних спільними інтересами або захопленнями». Друге - як «сукупність громадян, здатних формулювати свої інтереси й погляди ти виражати їх хоча б участю у виборах та прийняттям свідомих рішень при голосуванні» [14]. Ці два моменти є принциповими для вирішення нагальних проблем суспільства.

Якщо громадянське суспільство - це сукупність так званих «організацій громадянського суспільства», тоді справді актуальним є питання про його розбудову, про налагодження співпраці цього суспільства з державою. До речі, тут слід зауважити, що взаємини держави та громадянського суспільства є достатньо відносним показником розвитку останнього. Можна лише визначити на його основі силу або вплив деяких

неурядових, неприбуткових, проте, можливо, фінансово залежних від закордонних «донорів» організацій. Однак це не є показником розвитку громадянського суспільства, варто згадати лише вплив КПРС на державу в СРСР. Цей самий показник може також свідчити не про силу громадянського суспільства, а про слабкість держави. І, нарешті, він може свідчити про підміну держави певними організаціями, приклад з КПРС тут знову-ж таки є доречним, що може взагалі привести до жорсткого авторитарного режиму, в якому розвиток так званих організацій громадянського суспільства є досить сумнівним. До речі, відомий український фахівець з проблем громадянського суспільства А. Колодій розпочала свою доповідь «Сутність громадянського суспільства і механізми його впливу на політику» на конференції «Чемпіони громадянського суспільства» (Львів, 8 лютого 2003 р.) із подібного застереження, процитувавши думку Кіна про те, що громадянське суспільство «дарує свободу деспотам та демократам рівною мірою», а тому за певних умов може перетворитися на поле битви, де «лисиці насолоджуються свободою полювати на курей» [8].

Отже, налагодження взаємостосунків організацій громадянського суспільства та держави - це, насамперед, здійснення впливу таких організацій на органи влади шляхом незалежної експертизи державних рішень, участі у розбудові законодавчої бази, моніторингу діяльності виконавчої влади щодо здійснення державних рішень та дотримання міжнародних угод тощо. Світовий досвід свідчить про те, що подібна діяльність неурядових організацій може бути достатньо плідною [12].

Втім поняття «громадянське суспільство» та «інституціональні форми громадянського суспільства» наповнені неоднаковим змістом. Тут, на нашу думку, можна погодитись із А. Колодій, яка справедливо виокремлює так зване «інституціолізоване громадянське суспільство» і розуміє його як розгалужену, багатоаспектну мережу різноманітних форм асоціативного життя, волевиявлення й формування громадської думки, забезпечених певною інфраструктурою й автономних стосовно держави [8]. Така розгалуженість і багатоаспектність інституціональних форм громадянського суспільства певною мірою гарантом запобігання підміни цими формами (організаціями) державних органів влади. Це є певним механізмом самоконтролю «інституціолізованого громадянського суспільства», механізмом, що забезпечує збереження природи громадянського суспільства, не допускаючи його

переродження. Проте це не є громадянське суспільство у власному сенсі цього слова. Той самий автор вказує, за яких умов «інституціолизоване громадянське суспільство» можна вважати власне громадянським суспільством. Тобто відношення між цими поняттями не є відношенням підпорядкування, але є відношенням перетину: «Ця суспільна підсистема може називатись громадянським суспільством лише за умови, якщо в ній панує зацікавленість суспільними (громадськими) справами, а індивідуалізм та конкурентність поєднуються з готовністю до співпраці, до кооперації зусиль заради досягнення спільних цілей. Як тип взаємодії громадянське суспільство має ту особливість, що його суб'єктами виступають вільні і рівні індивіди, які вірять у свою здатність вирішувати малі й великі справи і справді це роблять, добровільно входячи й виходячи з асоціацій, належачи зазвичай до декількох із них одночасно. Окремий індивід, який є членом кількох асоціацій, є тим містком, що забезпечує перехресне спілкування в цілій мережі громадянського суспільства, запобігає партикуляризму окремих об'єднань» [8].

Якщо ж під громадянським суспільством розуміти сукупність громадян, здатних формулювати свої інтереси й погляди та виражати їх, то інституціональні форми громадянського суспільства розглядаються лише як допоміжні, як засоби зміцнення громадянського суспільства. Суть такого зміцнення полягає в тому, щоб установлювати й виконувати суспільні норми і правила, які забезпечують індивіду нормальне, людське, цивілізоване життя у суспільстві. В такому разі відносини «правова держава - громадянське суспільство» розглядаються у зовсім іншому аспекті. Не правова держава є необхідною умовою розбудови громадянського суспільства, а, навпаки, розвинене громадянське суспільство так впливає на розвиток держави, що перетворює неправову державу на правову.

З точки зору розгляду самої держави остання може визначатися як правова насамперед за дотримання принципу верховенства права, під яким взагалі розуміють систему законів. Звідси правова держава - це така держава, де панує закон. Іншими словами, закон стоїть над владою, а не навпаки. Проте, якщо розглядати державу не як замкнену самодостатню систему, а як підсистему суспільства, то вся суспільна система поділяється на декілька підсистем: державу та громадянське суспільство. Третій елемент таким чином організованого суспільства — негромадянське суспільство, яке протистоїть і державі, і громадянському суспільству, і яке не має пев-

них якостей громадянського суспільства, таких як толерантність, повага до особистості, де взагалі відсутні ліберальні цінності. Негромадянське суспільство намагається протиставити власну владну організацію державній владній організації, тому воно розглядається з боку держави як злочинна, кримінальна структура.

Абстрагуючись від підсистеми негромадянського суспільства, яка потребує окремого розгляду, можна умовно уявити суспільство як взаємодію держави та громадянського суспільства. В межах цієї системи правова держава вбачається не просто підсистемою, з пануванням закону над владою, ця система вже забезпечує права людини, зокрема і від зазіхання на них держави. Громадянське суспільство в цьому аспекті виступає нібито у двох іпостасях: як сфера соціальної дії, спрямованої на захист прав індивідів, і як певне самоусвідомлення суспільства.

Отже, якщо в цьому разі не вживати слово «розбудова», то зміцнення, розвиток громадянського суспільства залежить насамперед від рівня самосвідомості самих громадян, їхнього ставлення до власного життя у суспільстві і, врешті-решт, від самоповаги. Розвиненість у громадянина аристократичного «честь дорожча за життя» змушує суспільне середовище рахуватися з його життєвими потребами. Тому саме громадянське суспільство можна розуміти як саморегульовану систему, функція якої полягає у самозбереженні, сприянні найповнішій реалізації прав індивідів. Інституціональні форми відіграють тут допоміжну роль, бо головним є усвідомлення та дотримання індивідами власних прав. Отже, визначальну роль у розвитку громадянського суспільства має відігравати і відіграє громадянська освіта, точніше - громадянська просвіта.

Дж. Патрік, показуючи взаємозв'язок громадянського суспільства та громадянської освіти, розглянув цю проблему з дещо іншого боку: показав роль громадянського суспільства у громадянській освіті, хоча його текст вказує і на існування зворотного боку проблеми: «Для навчання навичкам і цінностям, необхідним для ефективної діяльності організацій громадянського суспільства, можна використовувати навчальну співпрацю *{cooperative learning}* і практичне навчання *{service learning}*» [12]. Єдиний момент, який хотілося б уточнити, це те, що вміння і цінності виробляються іншими шляхами, ніж знання, а тому термін «громадянська просвіта», на наш погляд, тут є більш придатним, аніж «громадянська освіта». Вироблення певних умінь, формування демократичної системи цінностей - шлях, що веде до усвідомлення люди-

ною власної гідності, до розвитку громадянського суспільства. Розвинене громадянське суспільство характеризується, крім усього іншого, ще й тим, що опір владі здійснюється не від почуття страху, не від того, що людина вважає себе в тій чи іншій ситуації застрахованою від покарання. Не безкарність є підставою захисту власних прав, а усвідомлення, що цей захист мусить мати і має імперативний характер.

Таким чином, уявлення про громадянське суспільство набуває ще однієї сутнісної риси - моральної. Тобто громадянське суспільство розглядається вже не як «втрата моралі» [3: 227], а як її набуття із взаємодії з державою. Мораль громадянського суспільства - це новий етап розвитку моралі, нова система цінностей, головною серед яких є «права людини», що є певним орієнтиром у розвитку громадянського суспільства в Україні.

Отже, нагальною потребою українського суспільства є впровадження системи громадянської освіти (просвіти), яка базувалася б не на абстрактних гаслах про права людини, а на ретельному дослідженні стану політичної культури України задля пошуку шляхів цілеспрямованого впровадження ідеалів демократичної культури з урахуванням особливостей вітчизняної культури. Подібні дослідження у нас провадяться [4], щоправда кількість їх недостатня. Автори видання «Політична культура та проблеми громадянської освіти в Україні» запропонували будувати зміст громадянської освіти відповідно до стану політичної культури в нашій державі. За таким принципом було вироблено Програму громадянської освіти для середніх шкіл і професійних училищ України. На сьогодні цей проект закінчився схваленням зазначеної Програми вчителями-практиками. Проте перші кроки зроблено, й розвиненість громадянського суспільства перебуває у прямій залежності від рівня громадянської просвіти.

Деякі наголоси у розумінні громадянського суспільства в Україні змінилися після президентських 2004 р. виборів і подій, що отримали назву «помаранчева революція». Тепер вже ніхто голосно не стверджував про відсутність або нерозвиненість громадянського суспільства у нашій країні. Наведемо цитату із збірки «Цінності громадянського суспільства і моральний вибір: український досвід»: «Свобода є необхідною умовою громадянського суспільства. Проте саме громадянське суспільство створює нові можливості для розширення меж свободи. Роль уряду в демократичній державі - підтримка такого порядку, який би не обмежував права і свободи громадян. Однак будь-яка влада тяжіє до авторитаризму. Уряд завжди відчуває спокусу узурпувати владу, виправдовуючись тим, що він краще за нас знає наші потреби. Саме тут виявляється важливість та необхідність існування розвинутого громадянського суспільства, яке є гарантом свободи» [6: 156]. Той самий автор в іншому місці [7: 73] відзначає відмінності різних підходів до розуміння громадянського суспільства: якщо соціологи розглядають громадянське суспільство насамперед як певну сукупність добровільних асоціацій (і це зрозуміло, бо конкретні соціологічні дослідження стосуються, перш за все, реалій цього світу, а не таких абстракцій, як поняття свободи), то для економістів це царина економічних відносин. Саме для соціологічного «зрізу» громадянське суспільство і є сукупністю організацій громадянського суспільства. І тут, безперечно, першочергового значення набуває взаємозв'язок неурядових організацій з урядом [1: 136-145].

Проте саме цей інноваційний підхід уже став традицією осмислення сутності громадянського суспільства. Й на сьогодні інноваційним у розумінні громадянського суспільства є повернення до його розуміння в площині етики та педагогіки.

1. Барков В. Суперечності розвитку громадянського суспільства в Україні та шляхи їх подолання // По той бік розуміння: Україна та Європа після Помаранчевої революції.- К., 2006.
2. Вкорінюючи громадянське суспільство в Україні: результати інноваційного дослідницького проекту за участі представників громадянського суспільства // <http://www.philanthropy.org.ua/Clukr.pdf>.
3. Гегель Г.В.Ф. Философия права.- М., 1990.
4. Жидан І., Кисельов С., Кисельова О., Рябов С. Політична культура та проблеми громадянської освіти в Україні.- К., 2004.
5. Кант И. К вечному миру. Философский проект // Кант И. Собр. соч. в 8 т.- М., 1994.- Т. I.
6. Кисельова О. Етичний вимір громадянського суспільства // Цінності громадянського суспільства і моральний вибір: український досвід,- К., 2006.
7. Кисельова О. Роль громадянського суспільства в процесі демократизації в Україні // По той бік розуміння: Україна та Європа після Помаранчевої революції.- К., 2006.
8. Колодій А. Сутність громадянського суспільства і механізми його впливу на політику: Доповідь на заключній регіональній конференції проекту «Чемпіони громадянського суспільства».- Львів, 8 лютого 2003 р. // <http://www.politics.lviv.ua/society/influence.html>
9. Локк Дж. Два трактата о правлений // Локк Дж. Соч. в 3-х т.- М., 1988.-Т. 3.
10. Маркс К. Тезиси о Фейербахе // Маркс К., Энгельс Ф., Избр. произв. в 3-х т.- М., 1979.- Т. 1.
11. Монтескье Ш. Дух законов,- СПб., 1900.
12. Патрік Дж. Дж. Громадянське суспільство в період третьої хвилі демократії: його значення для громадянської освіти // <http://www.worldbank.org.ua/eca/Ukraine.nsf>

13. *Полуйко В.* Сучасний стан та перспективи розвитку організацій громадянського суспільства (ОГС) в Україні // Етичні засади діяльності організацій громадянського суспільства в Україні (електронна CD-версія).
14. *Цирель С* Какие силы могут создать гражданское общество в России // <http://www.academy-go.ru/Site/GrObsh/Publications/Cirel.shtml>
15. *Шопенгауэр А.* Мир как воля и представление // Шопенгауэр А. Соч. В 2-х тт.- М., 1993- Т. 1.

S. Kyselov, O. Kunderevych

TRADITIONAL AND INNOVATORY ASPECTS IN THE OVERVIEWS OF THE UKRAINIAN CIVIL SOCIETY

Classic and contemporary concepts of civil society are taken up in the article. The different methods of investigation of this phenomenon are marked out. Among them there is moral aspect of civil society. In this aspect civil society is a self-regulation system that has function alignment to self-preservation and assist individuals in their self-realization.